

УДК 94(477.5/.6):[334.757:669]

О. А. Забудкова

аспірантка кафедри історії України

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ТРЕСТ В МЕТАЛУРГІЙНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1908 р.: СТАВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ТА УРЯДУ

У статті розглядається вплив на суспільну думку та погляди уряду проекту створення тресту металургійних заводів Півдня Росії. Відзначено різкий протест громадськості проти реалізації цього проекту, а також той факт, що він спричинив зміну політики уряду щодо монополій в цілому.

Ключові слова: *трест, металургійна промисловість, суспільна думка, Державна дума, уряд.*

В статье рассматривается влияние на общественное мнение и взгляды правительства проекта создания треста металлургических заводов Юга России. Отмечен резкий протест общественности против реализации этого проекта, а также тот факт, что он стал причиной изменения политики правительства относительно монополий в целом.

Ключевые слова: *трест, металлургическая промышленность, общественное мнение, Государственная дума, правительство.*

In article the influence on public opinion and government's views of the project of metallurgical plant's trust making in the South Russia is considered. The sharp protest of the public against realisation of this project is noticed, and also that fact that it became the reason of change of the government's policy concerning monopolies on the whole.

Key words: trust, metallurgy industry, public opinion, State дума, the government.

Функціонування приватних промислових підприємств в сучасній Україні ставить перед суспільством і органами влади завдання, пов'язане з виробленням адекватних форм сприйняття та взаємодії з великим промисловим капіталом. Оскільки сьогодні цей процес знаходиться на початковому етапі, актуальним стає вивчення прикладів таких відносин періоду формування капіталізму в Російській імперії. Яскравим проявом взаємин, що встановилися між великими підприємцями, суспільством і владою того часу була реакція на спробу створення металургійного тресту.

Вивчення зазначеної проблеми було започатковано ще сучасниками. Найповнішу для того часу інформацію подає в своєму дослідженні Л. Кафенгауз [12]. Пізніше боротьбу навколо створення тресту було розглянуто в роботі Г. Циперовича [24]. Найбільшу увагу можливому трестуванню металургії було приділено радянськими дослідниками в 1950-х рр., коли з'явилася низка монографій, присвячених історії промисловості та монополій зокрема. З них можна виділити роботи П. Лященко [16], Я. Лівшина [15] та інших. Ґрунтовну статтю, присвячену безпосередньо трестові, було видано М. Гефтером [3]. У подальшому в історіографії майже не приділялося уваги цьому епізоду в історії монополій Російської імперії.

Метою роботи є спроба проаналізувати спробу створення металургійного тресту з точки зору ставлення до нього суспільства та уряду Російської імперії.

На початку ХХ століття імперія Романових переживала потужну економічну кризу, яка прискорила процес монополізації промисловості. Насамперед це стосувалося металургії Півдня Росії, до складу якого входили переважно сучасні українські території. Заводи цього регіону розвивалися надзвичайно швидко за рахунок вливання іноземних капіталів

і підтримки уряду, а їхня потужність подекуди значно перевищувала необхідність. Для обмеження виробництва та утримання цін на високому рівні промисловцями тут було утворено 6 синдикатів для продажу виробів із заліза. Втім у 1908 році металургія залишалася в скрутному становищі: за даними металовиробників у 1907 році заводи працювали лише на 58% продуктивної спроможності [12, с. 206–207]. Внаслідок відносно низького рівня завантаження обладнання витрати на виробництво суттєво збільшилися й заводчики дійшли висновку, що «існуюча форма об'єднання заводів за деякими окремими виробами... не може цілком задовольнити заводи». Виходом з цієї ситуації було створення єдиного підприємства, яке підпорядкувало б існуючі металургійні товариства [8, с. 51].

Трест передбачалося створити на базі синдикату «Продамет». Ідея полягала в повному злитті 9 металургійних фірм у єдине акціонерне товариство. Переговори щодо його організацію проходили в Брюсселі, оскільки власники товариств, що об'єднувалися, були переважно представниками французьких і бельгійських капіталів. Наприкінці лютого (за іншими даними – 11 березня) 1908 р. було підписано попередню угоду між такими металургійними товариствами: Південно-Російським Дніпровським, Таганрозьким, Новоросійським, Російсько-Бельгійським, Урало-Волзьким, Донецько-Юр'євським, Брянським (Олександрівський завод у Катеринославі), Генеральним (Макіївський завод) та товариством «Російський Провіданс» [22, с. 478]. Трест створювався у вигляді акціонерного «Товариства металургійних заводів, рудників і копалень».

Посилаючись на статистичні дані за операційний 1906/7 р. «Торгово-промисленна газета» констатувала, що названі підприємства утримували в своїх руках 88,84% виробництва південних заводів і 45,04% видобутку всієї імперії [14, с. 1]. Трест не дарма отримав у пресі характеристику «грандіозний і колосальний». Його заводи були розташовані в центрі видобувної промисловості, поряд з відкритим морем і внутрішнім промисловим районом. Принаймні деякі з них, за свідченням тієї ж газети

були обладнані за останнім словом техніки, перевершуючи багато які заводи Західної Європи та наближаючись до американських [9, с. 1].

Треба зазначити, що в перші роки ХХ ст. для широких верств населення синдикування промисловості проходило майже непомітно, тож коли до преси потрапила інформація про проект створення тресту, він справив надзвичайне враження своїм масштабом і несподіваністю. Чутки про нього сколихнули суспільство та викликали палку дискусію в пресі, яка зайняла переважно антитрестовську позицію.

Кореспонденти не шкодували гострих висловів, щоб описати сутність і наслідки діяльності монополій. У статті з промовистою назвою «Кайдани на Росію» газета «Новое время» висловлювала думку, що трест призведе до потрапляння маси населення «в майже необмежене підпорядкування декількох осіб». Об'єднання визнавалося «спекуляцією іноземних банків», які зацікавлені в тому, щоб збути неприбуткові акції заводів, обмінявши їх на завищені цінні папери тресту. Все це неодмінно призведе до повного знищення російської металургії, пророкував часопис [17, с. 3]. Газети, які займали більш стриману позицію («Россия», «Речь») зауважували, що не треба боротися з явищем, яке є закономірним для світового економічного розвитку. Головне завдання уряду – так спрямувати діяльність тресту, щоб не зачіпалися ані інтереси промисловців, ані інтереси споживачів [11, с. 1].

Загалом підприємців цілком підтримали лише їхні часописи, перш за все, журнали «Промышленность и торговля» та «Горнозаводский листок», де навіть з'явилася окрема рубрика, присвячена створенню тресту. Вони регулярно подавали інформацію про хід переговорів, завертали увагу на вигідність проекту, відповідали на закиди противників.

Промисловці підкреслювали, що «утворення тресту російських металургійних заводів – єдиний спосіб покращити становище російської металургійної промисловості та ... здешевити й покращити виробництво в інтересах споживачів» [21, с. 10038]. Із його заснуванням буде спеціалізовано виробництво, усунуто посередництво, скорочено витрати на

управління та транспортування. Об'єднання мало відбутися не на ґрунті підвищення, а на ґрунті зниження цін [22, с. 478]. І. І. Ясюкович, один з ініціаторів створення тресту, підкреслював, що ціну встановлює ринок, його насиченість і купівельна спроможність. Тож засилля, якого побоюються, не зможе тривати довго, бо на нього завжди знайдуться заходи уряду, який був головним споживачем металу [5, с. 5].

Проте доводи підприємців потопали гомоні їх численних противників, насамперед, тих, чиї інтереси він зачіпав безпосередньо – представників конкуруючих економічних районів (Царства Польського та Уралу). Вони небезпідставно хвилювалися, що «об'єднаний Південь може зрівняти з землею цілі залізні райони та вже напевне витиснути їх з деяких виробництв» [12, с. 218].

Надзвичайно небезпечним трест був для польської промисловості, яка знаходилася в залежності від південної руди та закордонного коксу. Його утворення змусило б польські заводи припинити виробництво чавуну та перейти на прокатування з чавуну Півдня більш тонких сортів заліза та жесті. Ще більшу занепокоєність виказали представники металургії Уралу, які стверджували, «південний трест не лише може, але й неминуче повинен вбити уральську промисловість» [23, с. 1].

З іншого боку громадськість розуміла, що злиття заводів Півдня може спричинити аналогічні процеси й у інших районах імперії та призведе до організації всеросійського металургійного тресту. На такий розвиток подій відкрито розраховували південні промисловці [19, с. 338].

Однак очолили антитрестовську кампанію не конкуренти, а органи місцевого самоврядування. Низка земств і міських управ подали урядові відповідні заяви з протестами. На засіданні Катеринославської міської думи 9 квітня 1908 р. відзначалося, що «величезна змова підприємців загрожує населенню Імперії повним поневоленням у справі споживання заліза», а «сама промисловість металургійна, ні більш ні менш, продається цілком без останку іноземцям...» [2, с. 10207]. На початку травня нею було

відправлено телеграму на ім'я голови Ради міністрів П. А. Столипіна, де містився заклик «затримати затвердження уставу металургійного тресту, що засновується, та внести до Державної Думи закон про заборону в Росії подібного роду трестів» [24, с. 123].

Восени 1908 р., коли питання вже втратило гостроту, Катеринославська повітова земська управа клопоталася перед урядом з приводу «дозволу земствам входити до спілки виключно для боротьби з трестом у випадку його виникнення в Росії» [7, с. 10831]. Земці звертали увагу, що з утвореним таким чином «земським трестом» «ніякі групи фінансистів не в змозі боротися, бо засоби земського обкладення невичерпні на протилежність капіталістам» [1, с. 11273]. Зазначимо, що катеринославське земство мало в цій справі власний зиск – у разі зменшення кількості заводів внаслідок діяльності тресту скоротилася б кількість земських податків. З цієї ж точки зору виступили й землевласники, які володіли рудними та вугленосними землями, що орендувалися промисловцями [3, с. 133].

Розголос набув такого розміру, що не залишився непоміченим Державною думою. 4 квітня 1908 р. туди було подано запит представників Союзу 17 жовтня про заснування металургійного тресту. У запиті депутати висловлювали побоювання, що це призведе до закриття окремих підприємств, що не ввійшли до його складу. Крім того його діяльність могла загострити робітниче питання через можливе закриття деяких заводів. Нарешті створення тресту могло призвести до подорожчання вугілля та заліза, тоді як скорочення видатків зведеться до нуля через «утримання 53 директорів тресту та винагороду в декілька мільйонів рублів ... організаторам тресту» [6, с. 10200–10201].

Запит, поданий до Державної думи було поставлено на чергу аж на кінець січня 1909 р., а потім відкладено до літніх канікул. У зв'язку з цим 111 депутатами різних фракцій (за винятком соціал-демократів і кадетів) було складено записку на ім'я П. А. Столипіна. В документі зазначалося,

що оскільки синдикати та подібні до них торгово-промислові союзи заборонені законодавством, то таким має бути визнаний і трест, що організується на Півдні Росії. Заявники підкреслювали шкоду таких союзів через відсутність сучасного законодавства та визнавали бажаним якнайскоріше проведення реформи в цій сфері. До цього ж міністерства повинні були відкласти видачу дозволів на діяльність підприємницьких союзів, і перш за все, південного тресту, як такого що є забороненим чинним законодавством [10, с. 10416]. У відповідь П. А. Столипін заявив про невдачу організаторів тресту через небажання сплатити передбачені законом збори та акцизи, які складали кілька мільйонів рублів.

Отже, як бачимо, органи земського самоврядування та Державна дума, які виражали інтереси великого землеволодіння, вкрай негативно поставилися до об'єднання. Головною причиною такої реакції було небажання економічного посилення буржуазії, яка загрожувала становищу землевласників як головної політичної сили країни. Тож виступ проти тресту в металургії став ще одним з проявів боротьби за економічний і політичний вплив у імперії між промисловим і аграрним капіталом.

Ще одним аспектом політичного значення дискусії навколо тресту було те, що обурення суспільства та необхідність реагувати на численні запити поставили уряд перед необхідністю чіткого визначення свого ставлення до промислових монополій у цілому.

На початку ХХ ст. тодішнє Міністерство фінансів на чолі з С. Ю. Вітте було зацікавлене в створенні синдикатів (насамперед у металургії Півдня Росії) як засобу «самодопомоги» в боротьбі з кризою. Пізніше позиція уряду стає не такою яскраво вираженою, але в цілому поблажливе ставлення до монополістичних об'єднань зберігалось. Так напередодні появи чуток про злиття південних заводів друкований орган Міністерства торгівлі та промисловості відзначав: «Окремі асоціації однієї й тієї ж самої галузі рано чи пізно повинні організувати одне спільне

гармонійне ціле – всеросійський синдикат або трест. Це економічна необхідність» [13, с. 1].

Така політика викликала спротив з боку споживачів, землевласників і представників металургії Уралу. Накопичене невдоволення діяльністю металургійних монополій і уряду знайшло свій вихід у 1908 році. Громадськість вимагала від міністра фінансів В. М. Коковцова та міністра торгівлі та промисловості І. П. Шипова заборони тресту та інших монополій і введення відповідного законодавства замість застарілих статей Уложення про покарання 1845 року.

З іншого боку на профільне міністерство тиснули промисловці. Вони обіцяли приплив нових капіталів, укріплення державного кредиту, скасування заборгованості держави перед деякими заводами, розширення внутрішнього попиту на залізо та ін. Відмічалось, що якщо будуть при заснуванні тресту «будуть створені йому перешкоди для відкритого, а отже, більш-менш підконтрольного існування, він набуде форми, що випаде з очей суспільства» [22, с. 479].

Провідна роль іноземного, а саме франко-бельгійського капіталу, в тресті, ще більше ускладнювала визначення політики уряду в цьому питанні. Саме в цей час В. М. Коковцов вів попередню розвідку щодо чергової зовнішньої позики. Цим часопис «Русское богатство» пояснювало зміну його позиції від співчуваючої до негативної: «Не можна ж ... надавати безумовні послуги можливому кредиторіві або хоча б тільки й посереднику. [...] Чи можна при фінансових комбінаціях без торгу?» [20, с. 94]. Це відмічали й промисловці: «...буття або небуття південноросійського залізного тресту значною мірою пов'язано з російським державним кредитом за кордоном» [22, с. 479].

Проте в центрі уваги перебувала позиція Міністерства торгівлі та промисловості в особі його очільника І. П. Шипова. На питання голови Московського біржового комітету Г. О. Крестовнікова щодо об'єднання міністр відповів, що є різні трести, в тому числі й ті, що мають користь не

лише для учасників, а й для народного господарства [4, с. 10198]. Ця відповідь була сприйнята суспільством як підтримка промисловців і викликала обурення в пресі.

26 травня 1908 року під головуванням І. П. Шипова почала роботу Міжвідомча нарада про заходи щодо покращення вітчизняної металургійної та машинобудівної промисловості, де серед іншого розглядалося питання про трест. Нарада висловилася в антитрестовському дусі. Резюмуючи погляди її учасників, І. П. Шипов констатував, що російська громадськість виступила різко проти тресту, з чим уряд повинен рахуватися. Однак при цьому висловив власну думку, що «в такого роду угодах є сторона й дуже хороша, й дуже вигідна для народного господарства, але на все свій час». Росія не огорожена від світу Китайською стіною й з часом те, що зараз вважається страшним перестане бути таким, відмітив міністр [3, с. 141]. Така позиція визначила загальне ставлення міністерства до монополій й у подальшому, коли для його політики було характерним лавірування між інтересами споживачів і підприємців. В цілому ж загальний економічний курс імперії, спрямований на максимальне контролювання промисловості, не міг дозволити вільного утворення такого великого об'єднання без жодного контролю держави.

Наприкінці 1908 р. стало зрозумілим, що спроба трестування південної металургії зазнала невдачі. В історіографії називають різні причини провалу проекту. Так М. Гефтер дійшов висновку, що цьому зашкодили розбіжності між різними групами виробників металу [3, с. 144]. Натомість Я. Лівшин звертав увагу на той факт, що в цілому питання про злиття було вирішено, а зацікавлені в ньому російські та закордонні фінансові групи мали достатньо потужні засоби для усунення спротиву різних угруповань. Основною ж причиною став спротив суспільства та органів влади Російської імперії [15, с. 269]. На користь останньої думки говорить й те пояснення, яке дав один з безпосередніх засновників тресту І. І. Ясюкович. За його словами, об'єднання не відбулося через фактори,

що не мали жодного стосунку до банківської сфери й загалом основа угоди не викликала суперечностей. До основних причин невдачі тресту він відніс, перш за все, негативну громадську думку [5, с. 5]. Тож трест не було створено, оскільки він був «відкинутий суспільством і законодавчими установами» [18, с. 4].

Таким чином, нереалізований проект металургійного тресту мав великий вплив на економіку та суспільство Російської імперії, оскільки зачіпав широке коло інтересів різних верств населення. Він став переломним моментом у питанні ставлення до монополій як з боку суспільства, так і з боку уряду. Можливе злиття південноросійських підприємств викликало вкрай негативну реакцію громадськості та проілюструвало ставлення суспільства до монополій в цілому. Найжорсткішу позицію зайняли представники великого землеволодіння, чий інтереси висловлювали земства та Державна дума, оскільки не бажали економічного, а з ним і політичного посилення промислового капіталу. На відміну від Думи, позиція уряду не була чітко визначеною. Створення тресту в цілому підтримувалося Міністерствами фінансів і торгівлі та промисловості. При цьому тиск суспільної думки та бажання тримати розвиток промисловості під контролем змусили уряд визнати, що монополії, хоч і є закономірним явищем, потребують контролю задля перешкоджання їхнім можливим зловживанням. Отже вперше було офіційно заявлено про необхідність законодавчого врегулювання діяльності монопольних об'єднань, а поняття «боротьба з синдикатами» набуло широкого розповсюдження.

Розглянуте питання потребує подальшого вивчення з точки зору зв'язків тресту з іноземними капіталами, його впливу на внутрішній ринок заліза, позиції аграрного капіталу в антитрестовському русі, що дозволить скласти більш повне враження про становище промисловості Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Література

1. Б. Железный союз земств / Б. // Горнозаводский листок. – 1909. – № 24. – С. 11273–11275.
2. Вопрос о тресте в Екатеринославской Городской думе // Горнозаводский листок. – 1908. – № 43–44. – С. 10207–10208.
3. Гефтер М. Я. Борьба вокруг создания металлургического треста в России в начале XX в. / М. Я. Гефтер // Исторические записки. – Т. 47. – 1954. – С. 124–148.
4. Две программные речи // Горнозаводский листок. – 1908. – № 42. – С. 10197–10199.
5. Е-ъ. И. И. Ясюкович и трест / Е-ъ // Южный край. – 1908. – № 9505 (7 октября). – С. 5.
6. Запрос о тресте Государственной Думе // Горнозаводский листок. – 1908. – № 42. – С. 10200–10201.
7. Земский контр-трест // Горнозаводский листок. – 1908. – № 122. – С. 10831.
8. Монополии в металлургической промышленности России (1900–1917). Документы и материалы. – М–Л. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 51–53.
9. Инженер. Экономическое значение металлургического треста. I / Инженер // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 106 (9 мая). – С. 1.
10. К вопросу о тресте // Горнозаводский листок. – 1908. – № 69–70. – С. 10416–10417.
11. К. К. Ш. Металлургический трест перед лицом прессы / К. К. Ш. // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 101 (3 мая). – С. 1.
12. Кафенгауз Л. Б. Синдикаты в русской железной промышленности : К вопросу о концентрации производства в России / Л. Б. Кафенгауз. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 264 с.

13. К-чъ. Металлургические синдикаты / К-чъ // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 43 (21 февраля). – С. 1.
14. К-чъ. Трест южных металлургических заводов / К-чъ // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 84 (11 апреля). – С. 1.
15. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М. : Наука, 1961. – 448 с.
16. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР : [Навч. посібн. для екон. та інж.-екон. вузів і фак-тів]. – Т. 2 : Капіталізм / Пер. з 2-го рос. вид. – К. : Політвидав УРСР, 1952. – 690 с.
17. Меньшиков М. Кандалы на Россию / М. Меньшиков // Новое время. – 1908. – № 11521 (8 апреля). – С. 3.
18. Металлургический трест // Южный край. – 1909. – № 9584 (11 января). – С. 4.
19. Наши железные дела // Промышленность и торговля. – 1908. – № 6. – С. 333–338.
20. Петрищев А. Хроника внутренней жизни / А. Петрищев // Русское богатство. – 1908. – № 5. – С. 72–103.
21. Русский металлургический трест // Горнозаводский листок. – 1908. – № 22. – С. 10038.
22. Трест и финансы русских железных предприятий // Промышленность и торговля. – 1908. – № 8. – С. 473–479.
23. Уралец. Трест и уральская металлургия / Уралец // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 112 (18 мая). – С. 1.
24. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Р. Цыперович. – Петроград, 1920. – 210 с.